

מסילות אל האבדון – שילוחם של היהודים בתקופת השואה

עלפי מדיניות הפתרון הסופי עקרו הגרמנים הנאצים ועוזריהם מיליוני יהודים מבתיהם ושילחו אותם אל מותם. הפעולה המאורגנת הזאת הייתה אירוע היסטורי שהחריב קהילות יהודיות שהתקיימו מאות שנים בכל המרחב שכבשה גרמניה. המונים הובלו ישירות לאתרי ההשמדה ורבים אחרים הועברו תחילה לתחנות ביניים דוגמת גטאות ומחנות מעבר. לא בכדי היה קרון הרכבת, ששימש אמצעי השינוע המרכזי, לאחד הסמלים המוכרים של השואה. הקרון, סמל הקדמה, הגלובליזציה והטכנולוגיה האנושית במונחי המאה התשע־עשרה והעשרים הפך להיות סמלה של נסיגה מוסרית מערכי אנוש אל תהום של תעשיית רצח שלא נודע כמותה.

מערכת התחבורה האירופית המודרנית גויסה לשירות הפתרון הסופי. חברת הרכבות הממלכתית של גרמניה – רכבת הרייך – הובילה את היהודים בסיוע חברות רכבות לאומיות של מדינות כבושות ושל מדינות בעלות ברית. הפקידים של רכבת הרייך, רשויות הביטחון של הרייך, משרדים ממשלתיים ורשויות עירוניות השתתפו בארגון ובניהול מערך השילוחים. הרשות המרכזית שעסקה בהזמנת הרכבות ובארגון השילוחים הייתה המחלקה לענייני יהודים ופינויים במשרד הראשי לביטחון הרייך בס"ס. ואולם לא רק גופים אידיאולוגיים מובהקים כגון הס"ס והאיינזצגרופן ניהלו את הפתרון הסופי, אלא גם ביוקרטיה פקידותית סיעה בארגונה של תוכנית ההיסעים רבת הזרועות ששירתה את הפתרון הסופי. יותר ממחצית מהנרצחים בשואה הובלו למותם באמצעות מערך השילוחים, שעשה שימוש בעיקר ברכבות, אך גם במשאיות, באוניות ובעגלות ולעיתים הוביל את המגורשים בצעדה רגלית.

על־אף המלחמה שהלכה והסתבכה, החזיתות המרוחקות מגרמניה והצורך באמצעי תחבורה בעבור הצבא הגרמני נמשך בלא הפוגה שילוח היהודים ברכבות. כדי לצמצם את מספר הנסיעות הנדרשות ולהוזיל עלויות החלו רשויות הגירוש להשתמש בקרונות מיושנים, להגדיל את מספר הקרונות בכל משלוח ולדחוס לתוכם יהודים עד למקסימום.

ארגון השילוחים וביצועם

אף שהשילוחים היו תופעה שהתרחשה בכל רחבי אירופה הכבושה ניכרים הבדלים בין ניהול השילוחים במערב אירופה ובדרומה ובין אופי השילוחים במזרח אירופה. התרת הרסן שאפיינה את המדיניות הגרמנית במזרח אירופה הובילה לריכוזם של רוב היהודים בגטאות פתוחים או סגורים, שהוקמו בשכונות עוני ברבות מן הערים והעיירות ובהם סבלו היהודים מתנאי קיום קשים: צפיפות, רעב, ומחלות.

הגירויים במזרח אירופה התאפיינו באלימות קשה ששיאה ברצח יהודים בבתיהם, ברחובות הערים והעיירות ובבתי קברות. כזה היה גם גורלם של יהודי לובלין. במרס-אפריל 1941 רוכזו כארבעים אלף יהודי העיר לובלין בגטו, שהוקם ברובע העתיק של העיר. בראשית 1942, שבועות מעטים לפני הגירוש, התגברה אלימות הגרמנים כלפי יהודי הגטו, ועלה מספרם של היהודים שנורו בו. אך דבר לא הכין את יהודי לובלין לאירועי 17 במרס 1942, היום שבו החל הגירוש ההמוני והאלים. בחמש בבוקר העירו הגרמנים ועוזריהם האוקראינים את היהודים משנתם, והורו למיועדים לגירוש לצאת מביתם בתוך דקות מועטות. המגורשים הובלו למקום האיסוף, שנקבע בבית הכנסת העתיק על שם המהרש"ל, שעמד בלובלין 375 שנה. מי שהתמהמהו ביציאה מן הבית או ניסו לחמוק מן הגירוש נגררו בכוח, הוכו או נורו. כמה בעלי מקצוע הושבו לגטו ואת שאר היהודים הצעידו מרחק שלושה קילומטרים מבית הכנסת אל תחנת רכבות המשא, וממנה

שולחו למחנה ההשמדה בלז'ץ. ההפתעה, צעקות הגרמנים והאוקראינים, זעקות היהודים, המכות והיריות הפחידו את היהודים עד מוות ושיתקו אותם. חוץ מן היהודים שנורו ביציאה מביתם, נורו יהודים גם בשעה שהובלו אל בית הכנסת וצעדו אל תחנת הרכבת. עד 14 באפריל 1942 שולחו כשלושים אלף מיהודי לובלין אל מותם בבלז'ץ, אלפים נורו ברחובות ובבתים ועוד כמה אלפים נורו ביער בקרבת מקום. הגירוש מלובלין היה הראשון שביצעו הגרמנים משטחי הגנרלגוברנמן (הממשל האזרחי הגרמני במרכז פולין).

מתכונת הגירוש של יהודי מרכז אירופה הייתה בדרך כלל דומה לזו שבמערב ובדרומה, והתבססה על הטעיית הקורבנות והולכתם שולל באמצעות כינוי השילוח בשם "גיוס לעבודה". הגרמנים אומנם ניהלו את הגירושים, אך בפועל הפקידו מרכיבים ניכרים של הביצוע בידי המשטרות המקומיות וכוחות עזר. שלא כיהודי מזרח אירופה רוכזו יהודי מרכז אירופה, מערבה ודרומה לפני השילוח במקומות ריכוז, בעיקר במחנות מעבר, ומהם יצאו השילוחים למחנות ההשמדה.

הניהול הביורוקרטי של השילוחים ממערב אירופה ומרכזה הותיר בידינו תיעוד נרחב: שמות המגורשים, תיעוד הרכוש שנבזז, ומסמכים נוספים – רשימות של אובדן. לעומתם נשלחו יהודי פולין ללא רישום או תיעוד מפורטים, ומדי יום נדחסו אלפים לקרונות בקר שעשו את דרכם למחנות המוות.

הטעיית הקורבן חצתה גבולות גיאוגרפיים ונעשתה בשיטתיות בכל ארצות הכיבוש. גירוש יהודי סלונקי, הקהילה הגדולה ביוון, החל במרס 1943. בשבועות שלפני השילוח הועברו היהודים לשלושה גטאות ובהמשך – לגטו בשכונת הברון הירש. הותר להם לקחת עימם סכום מסוים של כסף פולני (זלוטי), שאותו רכשו תמורת דרכמות יווניות, ונאסר עליהם לקחת עימם זהב, מטבעות אחרים או אבנים יקרות. כרטיסי הנסיעה שלהם מומנו בכסף שהתקבל ממכירת חיסול של נכסיהם, ואנשי הרכבת הממלכתית של יוון מסרו להם את הכרטיסים. הניצולים סיפרו בעדויותיהם כי הגרמנים לקחו מן המגורשים את כל חפציהם ונתנו להם תמורתם פיסת נייר חתומה שבה נרשם ערך החפצים ברייכסמארק. נאמר להם שיוכלו לקבל את הסכום הנקוב כשיגיעו לפולין.

השילוחים למוות החלו כבר ב־1941. רומניה, בעלת בריתה של גרמניה, גירשה ביוזמתה בסתיו 1941 מאות אלפי יהודים לטרנסניסטריה מאזורי בוקובינה, בסרביה ומן האזורים האוקראינים הסמוכים לטרנסניסטריה. הגירושים בוצעו באכזריות, ובמהלכם ובעטיים נרצחו רבים. אחרים נרצחו במחנות ובגטאות שהוקמו בטרנסניסטריה.

במערב פולין החלו השילוחים הראשונים למחנה ההשמדה חלמנו בדצמבר 1941.

מה חוו המגורשים בזמן השילוח?

"החיים בקרונות הבקר היו מות נעורי. כמה מהר התבגרתני".¹ כתב אלי ויזל על גירושו בחודש מאי 1944 למחנה אושוויץ-בירקנאו מעירו סיגט, שהייתה אז בשלטון הונגריה. סימון גרינבו, שגורש ממחנה המעבר דרנסי שבצרפת לאושוויץ-בירקנאו בספטמבר 1942, תיאר בזיכרונותיו את עליית המגורשים לרכבת: "בקרן כזה, שנועד על-פי השלט שעל הדלת להוביל 18 סוסים, היינו מאה איש. מבוגרים, ילדים, חולים,

¹ אלי ויזל, כל הנחלים הולכים אל הים, ידיעות ספרים, תל אביב 2000, עמ' 76.

זקנים, בצפיפות שאינה ניתנת לתיאור [...] בכל קרון היה דלי מים לכולם ודלי אחר לצרכים, שהתהפכו כמה פעמים בזמן העלייה האלימה!²

הצפיפות בקרונות הייתה בלתי נסבלת, תחושת המחנק הייתה איומה, ומאבק עז ניטש על הקרבה לחלון הצר. על אלה הכבידו גם תחושות של רעב ושל צמא. ההכרח לעשות צרכים בתוך הקרון היה שיאה של ההשפלה בעיניהם של המגורשים. הנסיעה בקרונות המטען ארכה לעיתים שעות ספורות (בתוככי פולין) לעיתים שלושה-ארבעה ימים (מצרפת, הונגריה והולנד), לעיתים שבעה או שמונה ימים (מסלוניקי) ולעיתים היטלטלו המגורשים יותר משבועיים באוניות וברכבות (יהודי תרקיה ומקדוניה בדרכם למחנה ההשמדה טרבלינקה). אחרים הובלו ברגל ואולצו לחצות נהר רחב על גבי רפסודות רעועות (יהודי בסרביה, בוקובינה ודורוהוי בזמן גירושם לטרנסניסטריה). לכלל המגורשים לא היה כל מידע על יעד שילוחם.

הגירושים קרעו משפחות. מאחור נותרו פעמים רבות הורים ואחים, ילדים וחברים. מתוך הקרונות ניסו יהודים בדרכים שונות להעביר אל יקיריהם שנותרו מאחור מידע על מצבם ועל תחושותיהם, וכתבו להם מכתבים על פיסות נייר שמצאו, בקיצור נמרץ, ובמקרים רבים – בלשון צופן. הכותבים השליכו את מכתביהם מאשנב הרכבת וקיוו שיימצא מי שירים את פיסות הנייר וישלח אותן ליעדן. כך עשה גם אהרון ליוקנט, שבמרס 1943 כתב בקרון רכבת שיצא ממחנה המעבר דרנסי שבצרפת אל מחנה ההשמדה מיידנק, שבו נרצח. את דבריו הפנה לילדיו ברטה וסימון, והוא זרק את הפתקים מרכבת הגירוש. אהרון לא ידע מהו יעדה של הרכבת אך רצה להותיר זיכרון ותקווה לילדיו:

ברט היקרה, זהו כבר היום הרביעי. אני נמצא כעת בקרון. אנחנו בוודאי נוסעים לגרמניה. אני גם בטוח שאנחנו נוסעים לעבוד. אנחנו – 700 איש בערך. 23 קרונות [...] אני מקווה, ילדתי, שתדעי להתנהג כאדם חופשי, אף-על-פי שאת נשארתי בינתיים בלי הוריד. אל תשכחי [...] להיות יהודייה וגם בן אדם [...] מסרי את כל מה שאני כותב לך גם לסימון. מסרי לו שילמד ויהיה תלמיד טוב, כי הוא מוכשר [...] אני נוסע בביטחון שתגדלי ותהיי ילדה טובה, בריאה וחכמה. אבא שלך, בתקווה לראות אותך בקרוב.³

קרונות הרכבת הפכו לרבים מן המגורשים למקום מותם מחמת חנק, צמא או תשישות. נוכח התנאים הקשים ששררו בקרונות הייתה הקפיצה מן הרכבת הנוסעת אחת מדרכי ההישרדות. היו שניצלו לאחר שקפצו מן הרכבת, אך רבים אחרים נהרגו בזמן הקפיצה, או שתושבים מקומיים הסגירו אותם לידי הגרמנים. ביולי 1944 חוסל גטו קובנה שבליטא ושארית היהודים, ובכללם משפחת פֶּרֶק, נדחסו לקרון בהמות שבו צוהר קטן מסורג בתיל. אחד היהודים בקרון הצליח לקרוע את התיל. קלמן פֶּרֶק הצליח לקפוץ מן הקרון ולימים כתב על שהתרחש בקרון בדקות האלה:

בן 14 בלבד, במכנסיים קצרים וחולצה אחת, קפצתי מהרכבת אל עולם עוין. בעגמת נפש נוראה עזבתי את אהובי לגורלם [...]. לפני שקפצתי מהקרון לא בכינו ולא התנשקנו. אבא רק הביט בי ואמר: "קלמן, היה בן אדם" (קלמן, דו זאָלסט זײַן אַ מענטש). המשפט האחרון הזה היה צוואתו של אבי.⁴

ההלם שליווה את שלבי השילוח, האיסוף והשהות בקרונות ליווה גם את הגעתם של המשולחים למחנות ההשמדה. העיד על כך ז'אקו פוליקר, יליד סלוניקי שגורש לאושוויץ-בירקנאו עם אשתו ההרה סיליה ועם

² <https://deportation.yadvashem.org/index.html?language=he&itemId=5092605&ind=9>
³ צבי בכרך (עורך), "אלה דברי האחרונים": מכתבים אחרונים מן השואה, יד ושם, ירושלים תשס"ג, עמ' 201.
⁴ <https://www.yadvashem.org/he/remembrance/survivors/perk.html>

בנם הקטן מרדכי. לאחר ימים ארוכים שבהם נסעו בלי מזון ובלי שתייה בקרונות הדחוסים, נכנסה הרכבת לתחנה.

כשהגענו סוף סוף ל"יעדנו" והרכבת נעצרה... לפתע נפתחו דלתות הקרונות. בחוץ עדיין היה חושך, והגרמנים החלו להכות בנו, בלי כל הבחנה, תוך צריחות: "החוצה! מהר! מהר! מהר!" מבוהלים עד טרוף נזרקו האנשים החוצה. כל הזמן החזקתי את ילדי על זרועותיי. הילד היה מעולף, חצי מת. ברגע מסוים, כאשר ההמון המוכה והנדחף בכוח אדיר החוצה על ידי הגרמנים המשתוללים אינני יודע איך זה קרה, נשמט הילד מידי ונעלם. גל עצום של אנשים דחף אותי ורמס מתחתיו הכול. הגל האדיר שטף גם אותי. שוב לא ראיתי את הילד ולא את משפחתי. בן רגע נבלע הכל, כל עולמי נעלם כלא היה...⁵

השילוחים קרעו את המגורשים מן העולם האנושי כפי שהכירו אותו והפרידו אותם ממנו. עולמם המוכר הופקע מהם לנצח.

⁵ הלינה בירנבאום, "חורבן יהדות יוון בסיפורו של ניצול מסלוניקי", בתוך זכור: קובץ תיעוד למסירות נפש בגיא ההריגה בתקופת השואה, כרך יא, אגודת זכור בישראל, בני ברק 1986, עמ' 88.